

18.97x20.69	1/6	עמוד 66	סגולה	20/12/2022	84329952-2
ים ואנשים בשלהי התקופה העוסמאנית - מאת אבנר וישניצ' - 25910					

אימפריה בעקבות הזמן

ההיסטוריה עוסקת בהתרחשויות ובתהליכי שינוי בזמן עבר, אבל האם גם הזמן עצמו משתנה? הספר עוקב אחר תרבות הזמן באימפריה העות'מאנית, מקשיב להשתנותם של מקצבים ומראה שהזמנים אכן משתנים

עמית עטיס | יקוות ספרים | עמית עטיס

אפשר להבין את הנטייה לעגן את העיסוק ההיסטורי באירועים, החל ממהפכות ומלחמות, דרך תאריכי לידות ופטירות ועד לזמן יציאתו לאור של ספר. כל אלה הם אירועים המתרחשים בזמן, והם הפיגומים שסביבם ההיסטוריון יכול לשרטט תהליכים מורכבים יותר המתרחשים בזמן. השאלה היא מה עם הזמן עצמו, שהרי גם יחסם של בני אדם לזמן משתנה עם הזמן. יומו של איכר הקם בזריחה וחוזר עייף לביתו בשקיעה אינו דומה ליומו של אדם מודרני שאת יומו קוצבים התרחשויות ואירועים שונים. הבדל זה הוא בגדר קלישאה, והוא מוכר לכל אדם שחווה את המעבר מהתקופה שקדמה למרשתת ולטלפונים הניידים לתקופה שבה אי אפשר בלעדיהם. האתגר הוא לקחת שינוי מעין זה ולתאר את עוגניו באופן היסטורי מפורט. הספר 'היו זמנים' עוקב אחר השינוי בתרבות הזמן שהתרחש באימפריה העות'מאנית החל מסוף המאה ה-18, בעת שהגיעו אליה השעונים המכניים, ועד לכינונה של תורכיה המודרנית, כאשר בוטל השעון המסורתי שנהג באימפריה העות'מאנית והונהג השעון המערבי המוכר לנו. איך מתארים שינוי בתרבות הזמן? המחבר מתאר את הקושי לעשות זאת כשהוא מציין את המקורות המגוונים שבהם השתמש לצורך המחקר:

זמן נמצא בכל מקום ובשום מקום, או לפחות בשום מקום מסוים (עמ' 14-15).

זמן הוא חלק מהמובן מאליו של הקיום האנושי, ולכן מקורותיו של הספר מגוונים מאוד, החל מקטעי שירה, ספרות ועיתונות, דרך תכתובות רשמיות ופרוטוקולים של דיונים ועד ספרי

היו זמנים
על שעונים ואנשים
בשלהי התקופה העוסמאנית

אבנר וישניצ'ר
מאנגלית: עידן בריד
מאגנס, תשפ"ב, 334 עמ'

18.26x19.92	2/6	עמוד 67	סגולה	20/12/2022	84329953-3
ים ואנשים בשלהי התקופה העוסמאנית - מאת אבנר וישניצ - 25910					

המודרניות העות'מאנית שילבה בין המוסלמי למערבי ויצרה חידושים עות'מאניים מובהקים. שעון ציבורי מימין לגשר גלאטה שבאיסטנבול, סוף המאה ה־19 מאוסף ספריית הקונגרס

הייתה מושבה אירופית. הדעה הרווחת היא שתהליך המודרניזציה העות'מאנית – התנזימאת – הונע בלחצן של המעצמות, אך המחבר טוען כי התהליך נבע גם מצורכי האליטה העות'מאנית עצמה. בהתייחסו לתקופת שלטונו של עבד אל-חמיד השני בסוף המאה ה־19 הוא כותב:

מה שאפיין את החברה החמידית לא היה ניגוד בין תוצרים תרבותיים אירופיים למקומיים ואף לא דו קיום אדיש בין העוסמאני לאירופי, אלא צורות שונות של הכלאות ומיזוגים שיצרו דפוסים תרבותיים חדשים שהיו עוסמאניים

זיכרונות אישיים, נהלי עבודה של חברת מעבורות, כתבים צבאיים ותקנונים של מערכת החינוך.

סעאת אלטורקה

ההסבר המקובל לתפקיד המרכזי של השעון בעולם המודרני הוא המהפכה התעשייתית. ביטוי סמלי מדהיב לכך מופיע בסרטו של צ'רלי צ'פלין 'זמנים מודרניים', המתאר אדם הלכוד בסבך המכני של סדר היום התעשייתי. אלא שבניגוד לאירופה תהליך המודרניזציה שעברה האימפריה העות'מאנית לא היה מלווה בתיעוש, ובניגוד למדינות בעולם השלישי תורכיה מעולם לא

18.3x20.03	3/6	עמוד 68	סגולה	20/12/2022	84329954-4
י. ואנשים בשלהי התקופה העוסמאנית - מאת אבנר וישניצ' - 25910					

המושג קדמה מניח כי מדינות המערב המתקדמות חיות את ההווה, ואילו אזורים אחרים בעולם, שנביכול מפגרים אחריהן, נותרו בעבר

השינוי לא קרה תיק תק. כדי שפקידי הממשל יגיעו בזמן לעבודה צריך היה להטמיע זמנים מדויקים בתחבורה הציבורית. ספינות בקרן הזהב שבבוספורוס, איסטנבול, 1901 הספרייה הלאומית הפולנית

בניגוד לשעון השמש ששימש באימפריה עד העת המודרנית השעון המכני מתעלם מאורך היום המשתנה. שעון ניס תורכי, המאה ה-19 צילום: Daniel R.

במובהק. לעתים חידוש שתויג בראשיתו כזר הוטמע בחברה העוסמאנית במידה כזאת שדור או שניים מאוחר יותר הוא כבר נחשב מקומי ואף מסורתי (עמ' 160-161).

השעון התורכי הוא דוגמה לחידוש השובר את החלוקה החדה בין מסורתי למודרני ובין מזרחי למערבי. לפני התקופה המודרנית השתמשו ברחבי האימפריה העות'מאנית – כמו במקומות רבים בעולם העתיק – בשעות זמניות המבוססות על שעון שמש. שעות האור, מהבוקר עד הערב, חולקו ל-12 חלקים שווים וכל חלק נקרא שעה, וכך גם שעות החושך. במשך רוב השנה אורך שעות היום ואורך שעות הלילה לא היה זהה, ואורך השעות השתנה במהלך השנה. ביום שעת קיץ הייתה ארוכה משעת חורף, ובלילה להפך. וישניצר מבקש לחרוג מהניגוד הבינרי בין שעון השמש הטבעי כביכול לבין השעון המודרני השרירותי, ומצביע על כך ששעון השמש שימש לא רק את האיכר הסטריאוטיפי שעבד מבוקר עד ערב אלא היה גם הבסיס לחיי העיר. שעות היום היו הבסיס לשעות התפילה המוסלמיות, והן שימשו עוגן להתמצאות. כדי לציין זמן השתמשו למשל בתיאור "כשעה אחרי תפילת הצהריים". השעון המכני אפשר מדידת זמן מדויקת יותר, אך התעלם מאורך היום המשתנה. כדי להתאים את השעון המכני לאורך היום הומצאו השעות התורכיות – סעות אלטורקה. במקום להתחיל את ספירת 12 השעות בנקודה שרירותית באמצע היום ובאמצע הלילה התחיל השעון התורכי

את מהלכו בשקיעה, וספר שני מהלכים נפרדים של 12 שעות, ביום ובלילה, עד לשקיעה הבאה. שיטה זו הצריכה כיוון מתמיד של השעון, אך יצרה מערכת שעות אשר התאימה ליום הפעילות האנושי שהסתיים מדי יום בשעה 12. למערכת שעות זו נלווה מערך מוסדר שקבע מדי יום את זמן השקיעה כדי לאפשר לאנשים לכוון את שעוניהם. פקיד בכיר שנשא בתואר מנג'מבאשי היה אחראי על קביעת לוח השנה האימפריאלי, ובמסגדים העות'מאניים היו אנשים ששימשו בתפקיד מְוֹקֵת – קובעי הזמן – והם היו אחראים לכוון את השעון לפי זמני השקיעה המשתנים. בנוסף לאלה החריד את צוהרי היום של איסטנבול – אז קושטא – רעש תותח שציין את חצות היום.

להגיע בזמן

כינונה של מערכת שעות באימפריה העות'מאנית היה תנאי הכרחי אך לא מספיק ליצירת סדר מודרני מהסוג המוכר לנו היום. אחד מפרקי הספר עוסק בשעות העבודה במשרדים ממשלתיים. בעיניהם של מבקרים מהמערב התאפיינה העבודה במשרדים אלה בעצלות. בתחילת המאה ה-19 לא הייתה שעה מסוימת

18.59x19.77	4/6	69	עמוד	סגולה	20/12/2022	84329955-5
5 - ואנשים בשלהי התקופה העוסמאנית - מאת אבנר וישניצ' - 25910						

זמני עבודה מוגדרים נלוותה הסדרה של המרחב הציבורי כולו סביב זמנים. בין השאר ניסה הממשל באיסטנבול להסדיר גם את התחבורה הציבורית. ב־1851 ניתן צו סולטני שהורה כי מעברות תפליג לאורך מצרי הבוספורוס:

בערך בשעה אחת עשרה, מעט לפני רדת הלילה (עמ' 58).

בהוראות מעין זו לא היה די, וכיוון שהעובדים נדרשו להגיע בזמן לעבודה הם לחצו להגביר את הדיוק של התחבורה הציבורית שלא תמיד עמדה בדרישות בשל פקקי תנועה ברציפים. שינוי משמעותי בתרבות הזמן התרחש גם בצבא האימפריה. העות'מאנים נעזרו במעצמות המערב בעימותיהם עם הרוסים, והתמורנים המשותפים המחישו את חשיבותם של תזמונים מדויקים. תורות לחימה שנלמדו ממקורות מערביים הבהירו את החשיבות של עמידה בזמנים החל בהכשרה הבסיסית של חיילים, דרך התפקוד המנהלי של הצבא ועד להתנהלות בשדה הקרב. מערכת החינוך – שהחלה להטמיע שיטות הוראה מודרניות – הקצתה לכל מקצוע יחידת זמן מוגדרת, ודרשה מהתלמידים ומהמורים לעמוד בזמנים אלה. היא הייתה אחד מהמקומות שבהם הוטמעה ההקפדה על הזמן בהצלחה. מטבע הלשון של בנג'מין פרנקלין 'זמן שווה כסף' תורגם לתורכית, ונקשר לחריצות שתאפשר להעלות את האימפריה על דרך הקדמה. המושג קדמה מניח כי מדינות המערב המתקדמות חיות את ההווה, ואילו אזורים אחרים בעולם, שכביכול מפגרים אחריהן, נותרו בעבר. ההקפדה על חריצות ועל זמנים הייתה הדרך לעבור מהעבר לעתיד:

בוגריהם של מוסדות החינוך של התקופה החמידית, שחונכו מחוץ למסגדים ולמדרסות ... היו רחוקים מן המסורות שעיצבו את מושגי הזמן ותסרטו את ההתנהגויות הקשורות בזמן של הדורות הקודמים ... עבורם הזמן כבר לא היה שם נרדף לגורל, מעין ישות בלתי ניתנת לשליטה המכניעה את כל בני האדם, אלא עוד מושא לרפורמה, סָפֵר נוסף שיש לכבוש, להכפיף, למדוד ולארגן למען קדמתה של האימפריה. הזמן לעשות כל זאת, כך חשו, הלך ואזל. אם דור הסבים והסבתות שלהם נהג לומר כי "החיפוזן מן השטן והסבלנות מן הרחמן", עבורם החיפוזן היה חזות הכל (עמ' 192).

שעון הנפש

הפתגם העממי, המייחס מקור עליון לחיפוזן ולסבלנות, מדגים עד כמה משמעותית הבחירה בנושא ההיסטוריה של תרבות הזמן.

פתחו שעון. עמידה בזמנים הייתה חלק משמעותי מהנשרת החייל העות'מאני המודרני. מסדר צבאי ליד מגדל שעון באיסטנבול, סוף המאה ה־19. מאוסף ספריית הקונגרס

שבה היה על הפקיד להגיע לעבודתו, ומי שנזקק לו היה נתון לרצונו הטוב.

המחבר אסף עדויות מרתקות המשקפות את ניסיון השלטונות להסדיר שעות עבודה קבועות, ניסיון שיישומו בחלקים המרוחקים של האימפריה נתקל בקשיים שנבעו מהשוני בתנאים. כך למשל בבגדד שעות הצהריים היו חמות והעובדים המקומיים ביקשו לחרוג מההוראות ולקבוע לעצמם שעות עבודה אחרות; במקומות אחרים התלוננו העובדים כי הם לא מספיקים לערוך את קניותיהם בשוק שנסגר בשקיעה; והיו ערים שלא בהן מסעדות, ולכן הפקידים ביקשו להאריך את הפסקת הצהריים כדי שישפיקו להגיע הביתה לארוחה ולחזור למשרד. כיוון שלפקידי הממשל היו גם חיים פרטיים, הרי שקביעתו של סדר יום אחד יצרה מערכת סדרים וציפיות שהיו לה השלכות גם מחוץ למשרד. הקשיים שניצבו בפני הממשל בבואו לכפות את השינויים ברחבי האימפריה דומים כנראה לקשיים שעמדו בפני מחבר הספר, והוא מתרכז בעיקר במה שהתרחש באיסטנבול. לקביעת

17.73x19.51	5/6	70	עמוד	סגולה	20/12/2022	84330147-0
ד"ר ואנשים בשלהי התקופה העוסמאנית - מאת אבנר וישניץ - 25910						

לחוש את האמפתיה שלו כלפי מי שייחס את אורח החיים החדש לשטן ולא לרחמן:

המהירות הגוברת של מכוונות התקופה העצימה את החוויה האנושית של חיפזון. ככל שהמכוונות היו מהירות יותר, נאלצו בני האדם למהר כדי לעמוד בקצב. המראה של נוסעים רודפים אחר רכבת מאיצה בניסיון 'לתפוס אותה' לכד את מהותו של הקשר ההדדי בין המהירות המכנית לזו האנושית. שכחותו של מראה זה וחרדת האיחור שהוא עורר הן שהפכו את הדימוי לקלישאה ששימשה אינספור סופרים ובהמשך גם קולנוענים (עמ' 140).

ההמתנה לא נעלמה מהעולם, אלא שבניגוד לעבר היא נחווה כמטרד, כחריגה ממה שאמור להתרחש. ההבחנה בין ההמתנות דורשת ניתוח עדין:

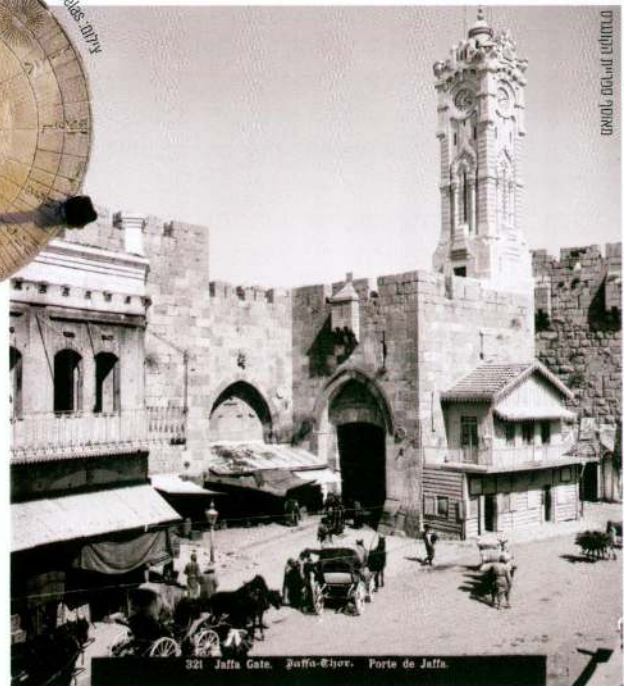
אם מהירותן של מכוונות תורגמה לעתים קרובות לחיפזון אנושי, ההפרעות לפעולתן של המכוונות הללו נחווה ברמה האנושית כהמתנה. כדי להפחית את עלויות התפעול ולהבטיח רמות משיעיות רצון של סדירות, דיוק ויכולת תכנון, הניחו אמצעי הסעת המונים לנוסעיהם להמתין להם. הכרכרות וסירות המשוטים הישנות, לעומת זאת, חיכו לנוסעיהן ויצאו לדרך מיד כשהתמלאו. מנגד, אם לא היה בנמצא כלי רכב זמין, לא הייתה דרך לדעת כמה זמן תימשך ההמתנה (עמ' 141-142).

Nikos D. Karablas, 2017

המחבר יכול לעגן את השינוי במקצבי הנפש הפנימיים בחומרים ארכיוניים כמו תלונה על איחור של מעבורת או מזכר העוסק במדיניות המשרד ביחס לאיחורי עובדים. בתיאור לשכות הפקידים בתקופה שקדמה להסדרת שעות העבודה מיטיב וישניצר לשרטט את מערכת היחסים שנוקמה סביב ההמתנה. באותם ימים הפקיד בעל הסמכות היה אדון לזמנו ואי אפשר היה לדעת מתי יגיע. מי שנוקק לו ידע כי עליו להמתין לו בפתח משרדו, ולהפגין בכך את קבלת העובדה שהוא נתון בידי. הפקיד מצדו השתמש בהמתנה ככלי לקביעת מעמדם של הזקוקים לו, וסימן מי רצוי בעיניו ויכול להיכנס אחרי המתנה קצרה, ועל מי להמשיך ולהמתין לו. המחבר מראה כיצד ההמתנה ששימשה סימן לכפיפות הושאלה גם לשירי אהבה שבו המשוורר מביע נכונות לחכות לאהובתו. עם התקדמות המודרניזציה נאלצו אנשים להתאים את עצמם ללוח הזמנים הקשוח של המכוונות, ומהטון שנוקט המחבר אפשר

וגם. העותמאנים ראו בשעון אלטורקה ביטוי לזהותם הייחודית ומגדלי השעון שהקימו הציגו גם את השעות התורכיות וגם את השעות האירופיות. שעון שמש שמראה את שתי מערכות השעות, פרובה, צפון מערב יוון, 1865; מגדל השעון מעל שער יפו, ראשית המאה העשרים

321 Jaffa Gate, Jaffa-El-Jor, Porte de Jaffa.

מי שהמתין לסירת משוטים בתחילת המאה ה-19 לא התמלא כעס על העיכוב, ולא המהם "לעזאזל, בווינה זה לא היה קורה" מתחת לשפמו התורכי

18.08x21.73	6/6	71	עמוד	סגולה	20/12/2022	84330148-1
1 - אנשים בשלהי התקופה העוסמאנית - מאת אבנר וישניצ' - 25910						

החשש שהשעון האירופי ישתלט הניע את בנייתם של מגדלי שעון במזרח התיכון. מגדל השעון בביירות, סביבות 1900

התורכית החליפה את האימפריה העות'מאנית, נחקק חוק שהפך את השעה האירופית לשעה החוקית היחידה. הספר נחתם בצייטוט ארוך ונוגע ללב של סופר בשם אַהְמַד האשם המקונן על הזמן האבוד של השעון המוסלמי:

לפני שצר עלינו השעון הזר לא הכרנו באזור זה את היממה בת עשרים וארבע השעות הנמשכת מחצות הלילה עד חצות הלילה שאחריו, אותה מפלצת אדירה ששני קצותיה משחירים בחשכה ... תחת זאת היה לנו את היום האמיתי שלנו, שהתחיל באור ונגמר באור, יום קצר של שתיים עשרה שעות, יום לא תובעני שקל לחיותו. אלה היו הימים שבהם היו המוסלמים מאושרים ... שעות אלה היו כמו חברים רחבי לב ונטולי דאגה המניחים לנו לנפשנו. השעות הזרות שהחליפו אותן פרעו את חיינו וארגנו אותם מחדש על פי ספר חוקים בלתי מוכר, כך שאפילו נשמותינו כבר אינן יכולות לזהותם (עמ' 194).

□ אכן, היו זמנים.

מי שהמתין לסירת משוטים כדי לחצות את הבוספורוס בדרכו למשרדו בתחילת המאה ה-19 לא התמלא כעס על העיכוב, ולא המהם "לעזאזל, בווינה זה לא היה קורה" מתחת לשפמו התורכי. הוא גם ידע שהתעכבותו בדרך תתקבל בהבנה, שכן אי אפשר לדעת כמה זמן תארך הדרך.

השעון הזר והצר

במאה ה-19 כבר צעד העולם, ואירופה במרכזו, לעבר שעון אחיד ומוסכם הנקבע במצפה הכוכבים בגריניץ'. האימפריה העות'מאנית שעמדה בקשרים עם אירופה נאלצה להתחשב גם בשעון שלה, וכך פעלו בתחומיה שתי מערכות שעונים – שעון אלטורקה שהתאפס בשקיעה, והשעון האירופי שהתאפס בחצות הלילה וכונה אלפרנגה. האחרון שימש בעיקר במקומות שהיו בהם נתינים אירופיים או בתחומים שבהם היה צורך בממשק עם מדינות שמעבר לים.

לתומכי הקדמה במאה העשרים נראתה מערכת השעות הכפולה סרבול שדינו לעבור מן העולם, ואילו נאמני הזהות המוסלמית והעות'מאנית ראו בשעון אלטורקה ביטוי לזהותם שהייתה מאוימת בהכחדה. כך למשל מה שדחף לבנייתו של מגדל השעון העות'מאני בשער יפו בירושלים, בדומה למגדל השעון בביירות, היה נוכחותם הרבה של שעונים אירופיים בעיר, דבר שהוביל לכך שגם למוסלמים ולפקידי הממשל לא נותרה ברירה אלא לכוון את שעוניהם לפי השעה האירופית. רק ב-1925, לאחר שהרפובליקה

